
 <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2023-4-170-175>

 <https://orcid.org/0000-0002-6083-2242>

РІЗНИК Вячеслав Володимирович

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної освіти,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
e-mail: riznyk84@gmail.com

УДК 378:330.1

**УМОВИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ
ЯК ОСНОВИ СУСПІЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ У ХХІ СТ.**

Освіта в галузі економічних наук повинна розглядатися не лише з точки зору економічної цінності, а як щось, що може допомогти майбутнім економістам враховувати наслідки своїх рішень, бачити світ у широкому контексті.

Аргументовано необхідність розвитку критичного мислення майбутніх фахівців з економіки, що стає економічно вигідніше з довгострокової точки зору.

Зазначено, що ефективність майбутньої професійної діяльності студентів-економістів залежить від їхньої зацікавленості в постійному підвищенні рівня знань, умінь і навичок, здатності організувати процес професійного та особистісного самовдосконалення.

Результати експертного оцінювання дали змогу визначити, що найвищий ранг отримали ті фактори, що мали відношення до розвитку мотиваційної сфери забезпечення розвитку критичного мислення як різновиду професійного становлення, обрання форм і методів, що роз-

витку критичного мислення, розробка навчально-методичного забезпечення, адекватного до змісту діяльності з розвитку критичного мислення та опанування майбутніми фахівцями з економіки інструментарієм критичного мислення.

Акцентовано увагу на тому, що серед умов розвитку критичного мислення в сучасних умовах функціонування системи професійної підготовки економістів виділяємо організацію ІОС ЗВО зі спрямованістю на розвиток цифрової та медіа- грамотності, залучення студентів до процесу самостійної підготовки, упровадження активного кооперативного навчання на основі використання засобів ІТ, формування особистості, стійкої до «емоціонального кружляння» з твердою професійною позицією, впевненої у своїх знаннях та професійних діях і судженнях.

Ключові слова: критичне мислення; умови розвитку мислення; майбутні економісти; економічна освіта; професійна підготовка.

Постановка проблеми. Нині вимір успішності суспільного розвитку пов'язаний не лише з економічним зростанням, прибутковістю чи ефективністю виробництва. Він включає загальні етичні та ціннісні досягнення і потреби сучасного світу. Ці проблеми не вирішуються простими й усталеними підходами, а вимагають мультидисциплінарних парадигм, які можуть забезпечити соціальні науки, у тому числі економіка. У XXI столітті, особливо зважаючи на обставини російської агресії проти України, нам потрібне широкомасштабне критичне мислення як основа відповідальної етичної поведінки. Однак у поточному освітньому середовищі в системі вищої економічної освіти ми можемо спостерігати надмірний акцент на утилітарних вимогах. Ми готуємо професіоналів-економістів, від яких очікується, що вони зможуть знайти швидкі та ефективні, але часто не далекоглядні рішення будь-якої проблеми. Тому освіта в галузі економічних наук повинна розглядатися не лише з точки зору професійної цінності, а як щось, що може допомогти майбутнім економістам враховувати наслідки своїх рішень, бачити світ у широкому контексті. Це диктує необхідність і актуалізує проблему розвитку критичного мислення майбутніх фахівців з економіки, що є більш вигідним на довгострокову перспективу.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема мислення з філософської точки зору детально розглядалася в роботах сучасників В. Кременя, В. Розіна, С. Неретіної та ін. На нашу думку, ці погляди найбільш точно відображають сучасні уявлення про проблему розвитку критичного мислення в контексті пізнання, враховуючи нинішній період кризи та культурних змін. Узагальнюючи їх погляди на проблему розвитку критичного мислення, його значення, функції та характерні риси, слід наголосити, що мислення сучасного фахівця з економіки має відповідати вимогам часу, тобто працювати в умовах інформаційного перевантаження, водночас спираючись на істинні цінності, уникаючи стереотипів, впливаючи на довкілля та світ, історія та наука мають бути основною частиною пізнавального процесу [1; 2].

М. Кебас, експерт з розвитку критичного та системного мислення, зазначає, що люди, які вміють критично мислити, здатні: спостерігати та звертати увагу на деталі; вивчати інформацію з обережністю та зосередженістю; вивчати інформацію швидко; швидко визначати найважливіше, не відволікаючись на другорядні речі; реагувати на ключові моменти повідомлення; без труднощів обґрунтовувати свою думку;

застосовувати аналітичні навички в різноманітних ситуаціях [3]. Це доповнюється низкою допоміжних навичок, які формують розвиток критичного мислення: грамотно висловлюватись; бути переконаним; ефективно інтерпретувати; висловлювати власні судження; аналізувати та критикувати; приймати ефективні рішення; бути раціональним; логічно міркувати [1].

С. Терно перераховує характеристики критичного мислителя: бути чесним із собою, відкидати нечесність, долати розгубленість, ставити запитання, робити висновки на основі очевидних фактів, відстежувати взаємозв'язки між явищами та бути інтелектуально незалежним [4]. Водночас дослідники виокремлюють такі дослідницькі вміння, що використовуються в критичному мисленні: спостереження, порівняння, оцінювання, визначення, розпізнавання, асоціація, узагальнення, прогнозування, застосування та пошук, визначають такі характеристики критичного мислення: усвідомленість, самостійність, рефлексивність, цілеспрямованість, обґрунтованість, контрольованість та самоорганізація.

Аналіз системи професійної підготовки майбутніх економістів у провідних університетах України свідчить про такі недоліки в організації навчального процесу: спеціалізація на вузьких спеціальностях, відсутність міждисциплінарного підходу, недостатня кількість годин на самостійну роботу та практичну підготовку студентів, відсутність спецкурсів, в рамках яких студенти самостійно здобувають нові знання та розвивають навички для набуття вмінь пошуку та критичного аналізу професійно важливої інформації. У процесі аналізу та систематизації публікацій, присвячених проблемі удосконалення професійної підготовки майбутніх економістів, нами відзначені: розробленість теоретичних та практичних засад професійної підготовки майбутніх фахівців економічної галузі в Україні (М. Артюшина, Н. Кошелева, В. Стрельников, Ю. Ткач та ін.) та ефективних моделей підготовки майбутніх економістів (Г. Дутка, А. Колот, Л. Нічуговська, О. Набока, Л. Петльована та ін.); обґрунтованість економічних засад модернізації вищої освіти (Л. Заглинська, О. Лукомська, Р. Костенко, О. Пашенко та ін.) та наступності у вищій економічній освіті (М. Левочко, О. Шпак та ін.). У працях дослідників детально висвітлено формування професійної компетентності майбутніх економістів (Н. Баловсяк, Л. Дибкова, О. Гончарова, Л. Половенко, О. Романовський, С. Хоцькіна та ін.).

Водночас проведений аналіз підтвердив фрагментарність наукових розвідок, які б стосувалися проблеми розвитку критично-

го мислення майбутніх економістів у сучасному цифровому світі, перенавантаженому інформацією. Зокрема, нами не виявлено організаційних і педагогічних умов, які б забезпечували такий розвиток в умовах професійної підготовки бакалаврів з економіки.

Мета статті. Охарактеризувати умови розвитку критичного мислення майбутніх економістів в умовах їх професійної підготовки.

Методи дослідження. Для досягнення мети використано теоретичні методи наукового пізнання (аналіз, систематизація та узагальнення наукових праць) та метод експертної оцінки. Експертами виступили провідні науково-педагогічні працівники ЗВО (12 осіб з досвідом роботи не менше 10 років).

Виклад основного матеріалу. Щоб визначити умови розвитку критичного мислення майбутніх економістів в умовах їх професійної підготовки, нами проведено систематизацію та узагальнення наукових результатів, які пов'язані з професійною підготовкою, економічною підготовкою, здійснено аналіз характеристик критичного мислення, вивчено наявний практичний досвід розвитку критичного мислення молоді. За результатами проведеної роботи було визначено перелік напрямів удосконалення процесу підготовки майбутніх економістів та факторів, які потенційно спроможні вплинути на розвиток критичного мислення молоді (рис. 1).

Рис. 1. Можливі фактори розвитку критичного мислення майбутніх фахівців з економіки

З цього переліку потрібно виділити такі, що в умовах професійної підготовки майбутніх економістів виявляються найбільш дієвими. Тому було запрошено експертів, які в умовах поточної ситуації мали проранжувати умови за їхньою значущістю - експерти визначили, на їхню думку, найбільш важливі умови для розвитку критичного мислення майбутніх економістів у процесі професійної підготовки.

Результати експертного оцінювання дали змогу визначити, що найвищий ранг отримали ті фактори, що мали відношення до розвитку мотиваційної сфери забезпечення розвитку критичного мислення як різновиду професійного становлення, обрання форм і методів, що розвитку критичного мислення, розробка навчально-методичного забезпечення, адекватного до змісту діяльності з розвитку критичного мислення та опанування майбутніми фахівцями з економіки інструментарієм критичного мислення.

Це дозволило встановити, що розвиток критичного мислення майбутніх фахівців з економіки будуть, на думку експертів, забезпечувати такі умови (рис. 2).

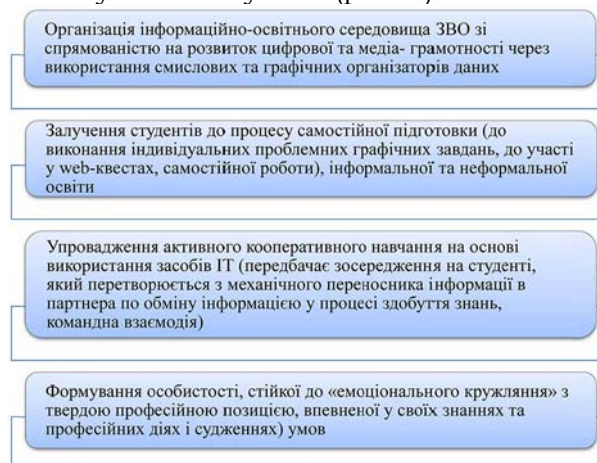

Рис. 2. Умови розвитку критичного мислення майбутніх фахівців з економіки

Виокремлені умови корелюють із тенденціями, які були відзначені нами за результатами аналізу і узагальнення наукових публікацій. Економічна освіта трансформується разом з перетворенням сучасного суспільства, яке характеризується новими цифровими винаходами, новими знаннями, новими формами економічної та політичної влади, які посилюють соціальну мобільність, сформували різні групи та встановили нові моделі життя та різні принципи цінностей. Промислова революція принесла величезні соціальні зміни. В індустріальному суспільстві над людиною домінує влада економіки [5], і як наслідок розвитку суспільства економічна освіта починає мати більш практичний характер і стає необхід-

ністю, оскільки багато ролей у приватному та державному секторах вимагали вищої кваліфікації. У цій ситуації економічна освіта виступає засобом соціальної мобільності і водночас *вимагає стійкості до «кружляння», з гнучкої і водночас виваженої професійної думки, впевненості у своїх знаннях та професійних діях і судженнях.*

Розквіт цифрових технологій призвів до переорієнтації сучасного суспільства, тому нинішня соціальна реальність, безсумнівно, набагато більш рухлива, мінлива, нестабільна й на перший погляд хаотична з важко передбачуваним синергетичним розвитком [6]. Багато правил, які досі вважалися даними, гарантованими, більше не діють. Це явище також відповідає новому характеру економічної освіти, яка базується на постійних цифрових інноваціях, відхиленнях від традицій і реформ у напрямку упровадження цифрових технологій. Про цю мінливість свідчать постійні зміни в освітньо-професійних програмах підготовки економістів [7].

Нині економічна освіта сама стає різновидом бізнесу, керованого прибутком. Цінність отриманого диплому фахівця з економіки сучасна молодь розглядає з трьох точок зору: гарантування працевлаштування, рівень заробітної плати, становище в суспільстві та особливий соціальний статус. За таких умов здобувач освіти сам несе відповідальність за економічну оцінку своїх компетентностей, що включає самоуправління працівника, самоконтроль власної діяльності, якості роботи, використання робочого часу та рівня співпраці з іншими. У такій моделі кожен фахівець є незалежним, готовим до ризику та здатний керувати відтворенням власної робочої сили. Проте, у той же час працівники змушені за власні кошти здійснювати відтворення своїх навичок, оцінювати потребу в майбутніх навичках і нести весь ризик майбутнього ринкового використання своїх компетентностей. Ця ситуація відповідає численним реформам економічної освіти, спрямованим на індустріалізацію та економізацію знань. Вони засновані на ідеї гнучкої людини, яка готова навчатися протягом усього життя і яка використовує свої навички з урахуванням мінливих ринків. Однак ці знання часто нагадують лише суму інформації, яку можна швидко й легко засвоїти та швидко забути [7]. Тому зрозумілим є акцент експертів на *залученні студентів до процесу самостійної підготовки (до виконання індивідуальних проблемних завдань, до участі у web-квестах тощо), у т. ч. через інформальну та неформальну освіту, оскільки саме самостійне здобуття знань забезпечить гнучкість фахі-*

вця і здатність адаптуватися до мінливих умов сьогодення.

Технологічні зміни, характерні для XXI століття з точки зору телекомунікацій, інфрачервоних технологій та «зрошення» інновацій, призвели до введення в науковий обіг понять «цифрові технології», «цифровий порядок денний» та «цифрова економіка». Цифровізація – це створення нового типу економіки, що характеризується активним впровадженням і використанням цифрових технологій для зберігання, обробки та передачі інформації в усіх сферах людської діяльності. Це є основою вимог сучасного суспільства до цифровізації економіки і, відповідно, до формування економічної освіти [8]. Новий «суспільний договір» між державою, бізнесом та університетами враховує європейські цінності, цифрові навички для майбутніх цифрових поколінь, зміну бізнес-моделей, якісну співпрацю між університетами та бізнесом/державою, замовників висококваліфікованої робочої сили у сфері цифрового підприємництва, цікаві інноваційні ідеї, що стосуються цифрових технологій. Вищезазначені особливості цифровізації економіки мають бути відображені в результатах економічної освіти та в навчальних програмах економічної професійної підготовки. Тому природним є відзначення експертами умови *організації інформаційно-освітнього середовища ЗВО зі спрямованістю на розвиток цифрової та медіа-грамотності.*

Освітній процес втрачає силу синтезу та уявлення про освіту як програму самостворення майбутнього фахівця, який володіє не лише необхідними у професії *hard skills*, але й особистісно значущими *soft skills*, до яких і відноситься критичне мислення. Але в результаті тиску на ЗВО досягати успіху в конкурентному середовищі університетська освіта втрачає освітнє культивування, а професійна підготовка стає цілком інструментальною. Внаслідок такого ставлення до освіти університети починають набувати «промислового характеру» – вони ведуть себе як «компанії» чи «фабрики знань», чия робота полягає у «виробництві» або, краще, «виробничій лінії» випускників, які здатні захищати себе на практиці. Вкрай важливо, щоб освіта, навчальні зусилля та знання відповідали вимогам ринку та використовувалися якомога швидше, що призводить до того, що в ринковому середовищі економічна освіта перетворюється на ринковий товар. *Soft skills* в економічній галузі вважаються майбутніми фахівцями затягуючими та неефективними навичками [9]. Проте результатом формування *soft skills* загалом є формування

соціальної відповідальності та відповідальності за наслідки рішень і дій, чого немає в нинішньому економічному середовищі. Економічна освіта потребує перетворень у напрямі розвитку критичного мислення. Ця тенденція в економічній освіті необхідна і очевидна, наприклад, виходячи з теорій В. Моравського [10].

В. Моравський [10] виділяє три концепції людини в економіці. «Економічна людина» орієнтована на економічну ефективність, метою цієї людини є тільки власний інтерес. Цей тип не враховує людські аспекти виробництва й обміну, такі як соціальна справедливість. «Економічна людина» має чітко визначену економічну мету і шукає засоби та критерії для її реалізації, егоцентрична і зосереджена лише на власному успіху. Зовнішній світ є лише перешкодою, яку необхідно подолати, щоб захистити власні інтереси. «Соціологічна людина» – це індивід, який є членом соціальних груп. Порядок денний її дій – такі цінності, як традиції, солідарність, свобода, рівність, патріотизм. «Соціологічна людина» готова відмовитися від контролю над власною власністю і здатна відмовитися від власної вигоди на користь суспільних цілей. «Соціологічна людина» використовує соціологічні категорії цінності як добре-погано, позитивно-негативне. «Соціально-економічна людина» являє собою синтез як соціальних, так і економічних людей, що включає риси обох типів. Здатності до прийняття рішень такого типу не можна вважати оптимальними, а лише задовільними, оскільки рішення приймаються на основі недостатнього знання умов. Ми не можемо передбачити всі наслідки нашого вибору, оскільки прийняття рішень обов'язково ґрунтується на неповній інформації, тому зрідка вдається відрізнити найкращий вибір від гіршого. Мислення «соціально-економічної людини» базується на життєвому досвіді та науковому підході, тому є критичним. Концепція «соціально-економічної людини» передбачає здатність бачити соціальний світ у ширших зв'язках, компетентність використовувати мультидисциплінарні підходи для вирішення економічних проблем і, зокрема, здатність розвивати критичні мислення, навички, які так необхідні сьогодні. Це узгоджується з останньою з виділених експертами умов - *упровадження активного кооперативного навчання з використанням засобів ІТ*, оскільки передбачає зосередження на людині, яка розвиває в собі важливі соціальні навички, що засновані не лише на знанні та розумінні

себе, а й на трансформації форм відповідальності за себе та світ через обмін інформацією у процесі командної взаємодії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підготовка майбутніх економістів вимагає формування та розвитку низки професійних навичок, які формують складну особистісну систему. Робота економіста вимагає не лише спеціалізованих навичок, але й широкої загальної освіти. Крім того, ринкове середовище та діджиталізація української економіки вимагають навичок аналітичного та критичного мислення, а також постійного особистого розвитку.

Необхідність удосконалення професійної підготовки майбутніх економістів зумовлена потребами сучасного ринку праці у конкурентоспроможних фахівцях, які володіють критичним мисленням та аналітичними навичками і можуть творчо застосовувати свої знання в різних виробничих ситуаціях. У зв'язку з цим ефективність майбутньої професійної діяльності студентів-економістів залежить від їхньої зацікавленості в постійному підвищенні рівня знань, умінь і навичок, здатності організувати процес професійного та особистісного самовдосконалення, а отже, зростає інтерес до питання розвитку критичного мислення студентів у процесі університетської професійної підготовки.

Мислення є спосіб пізнання, що призводить до істини, досягнути дійсний стан речей можна тільки через мислення. Критичне мислення має здійснюватися за певними правилами, щоб досягти істини; правильне мислення уникає перешкод, які йому створює розум; не є догматичним, узгоджується з соціальною дійсністю, тісно пов'язане з економікою; має ґрунтуватися на гуманістичних принципах життя та цінностях тощо. Мислення сучасного фахівця економічного профілю має відповідати вимогам часу, а саме: роботі з інформаційним перенасиченням, при цьому спиратись на справжні цінності й уникати стереотипів, впливати на цифрове середовище, бути основним у процесі професійної діяльності економіста.

Ця проблема стосується важливих аспектів підготовки майбутніх економістів та підкреслює необхідність адаптації освітніх програм до вимог сучасного ринку праці. Важливість модернізації професійної підготовки економістів обумовлена сучасними вимогами ринку праці, що визначає потребу у висококваліфікованих фахівцях з розвиненим критичним мисленням та аналітичним потенціалом.

Список бібліографічних посилань

1. Краус Н.М. Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2019. 436 с.
2. Манжура О.В., Краус Н.М., Краус К.М. Економічна професійна освіта покоління цифрових людей в умовах функціонування інноваційно-підприємницьких університетів. *Бізнес інформ*. 2020. № 3. С. 182–191.
3. Кебас М. Як активізувати критичне мислення: сучасний підхід. Базові прийоми та мислення. *ЕВА*. URL: <https://eba.com.ua/yak-aktyvizuvaty-krytychne-myslennya-suchasnyj-pidhid-bazovi-pryntsypy-ta-pryjomy/>
4. Терно С.О. Критичне мислення як інструмент проведення правоосвітніх заходів у загальноосвітніх навчальних закладах: Рідер для учителів – учасників тренінгу. Київ: Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, 2016. 78 с.
5. Urbanova M. Systemy socialni kontroly a pravo. Plzeň: aleš čeněk, 2006. 191 s.
6. Keller J. Dejiny klasické sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. 530 s.
7. Liessmann K.P. Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vedení. Praha: Academia, 2008. 125 s.
8. Andrusiak N.O., Kraus N.M., Kraus K.M. Digital Cubic Space as a New Economic Augmented Reality. *Sci. innov.* 2020. V. 16. No. 3. Pp. 92–105.
9. Radvan E. O odbornosti a vzdělanosti. In: Sociální pedagogika ve střední Evropě. Sborník příspěvků z mezinárodní konference, Brno: Institut mezinárodních studií, 2010. S. 121–130.
10. Morawski W. Ekonomická sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005. 338 s.

RIZNYK Viacheslav

PhD in Pedagogy, associate professor, associate professor of professional education department, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF FUTURE ECONOMISTS AS A BASIS FOR SOCIAL EVOLUTION IN THE XXI CENTURY

Summary. Education in the field of economic sciences should be considered not only from the point of view of economic value but as something that can help future economists to consider the consequences of their decisions and to see the world in a broader context. That dictates the need to develop critical thinking of future economics specialists, which becomes economically more profitable from a long-term point of view. In this regard, the effectiveness of the future professional activity of economics students depends on their interest in constantly improving their knowledge, skills, and abilities, as well as their ability to organize the process of professional and personal self-improvement.

The results of the expert assessment made it possible to determine that the factors that were related to the development of the motivational sphere of ensuring the development of critical thinking as a type of professional formation, the choice of forms and methods for the development of critical thinking, the development of educational and methodological support adequate to the content of the activity received the highest rank on the development of

References

1. Kraus, N.M. (2019). Innovative economy in a globalized world: institutional basis of formation and development trajectory, Kyiv: Agrar Media Group [in Ukr.].
2. Manzhura, O.V., Kraus, N.M., & Kraus, K.M. (2020). The professions of the future in the virtual reality of the innovation-digital space. *Biznes inform*, 1: 132–138 [in Ukr.].
3. Kebas, M. (2019). How to activate critical thinking: a modern approach. Basic techniques and thinking. URL: <https://eba.com.ua/article/yak-aktyvizuvatykrytychne-myslennya-suchasnyj-pidhid-bazovi-pryntsypy-ta-pryjomy/> [in Ukr.].
4. Terno, S.O. (2016). Critical thinking as a tool for implementation of legal educational activities in general educational institutions: Reader for teachers – training participants. Kyiv: Coordinator of OSCE projects in Ukraine.
5. Urbanova, M. (2006). Systemy socialni kontroly a pravo. Plzeň: aleš čeněk [in Czech].
6. Keller, J. (2004). Dejiny klasické sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství [in Czech].
7. Liessmann, K. P. (2008). Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vedení. Praha: Academia [in Czech].
8. Andrusiak, N.O., Kraus, N.M., & Kraus, K.M. (2020). Digital Cubic Space as a New Economic Augmented Reality. *Sci.innov.*, 16(3): 92–105.
9. Radvan E. (2010). O odbornosti a vzdělanosti. In: Sociální pedagogika ve střední Evropě [in Czech]. S?borník příspěvků z mezinárodní konference, Brno: Institut mezinárodních studií. S. 121–130 [in Czech].
10. Morawski, W. (2005). Ekonomická sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství [in Czech].

critical thinking and mastery of essential tools of thinking by future economics specialists.

Therefore, among the conditions for the development of critical thinking in the modern conditions of the functioning of the system of professional training of economists, we single out the organization of information environment of the university with a focus on the development of digital and media literacy, involving students in the process of independent training, the introduction of active cooperative learning based on the use of IT tools, the formation of personality, sustainable to "emotional spinning" with a firm professional position, confident in one's knowledge and professional actions and judgments.

Keywords: critical thinking; conditions of thinking development; future economists; economic education; professional training.

Одержано редакцією 30.11.2023
Прийнято до публікації 17.12.2023